

НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА В ПІДГОТОВЦІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ДОСВІД ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Пономаренко О. В.

*доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-5147-1732
olgadin08@gmail.com*

Ключові слова: *відкрите навчання, традиційне навчання, викладач, студент, підручник, мотивація, емоційний клімат, інтеракція.*

Стаття присвячена розгляду досвіду Великобританії щодо підготовки соціальних працівників в умовах неформальної освіти. У статті наголошується, що будь-яка форма освіти, яка підвищує можливості отримання та розширення знань та професійних вмінь і не зосереджена на освітньому закладі, може вважатися неформальним, або відкритим навчанням. Таке визначення використовують у Великобританії.

У статті надана характеристика системи відкритого/неформального навчання у Великобританії. Проаналізовано розбіжності між традиційним та відкритим навчанням. Традиційне навчання: зосереджене на викладачеві, студент залежить від викладача, побудоване на специфіці предмету, викладач вчить, а студент учить у нього; відкрите навчання зосереджене на інтересах студента, стверджує автономність студентів, побудоване на потребах студента, викладач полегшує студентам процес самостійного вивчення предметів. Також визначено подібності традиційного та відкритого навчання у Великобританії.

Розглянуто матеріали для неформального, або відкритого навчання. Зазначено, що при відкритому навчанні використовують спеціально підготовлені підручники (матеріали), відмінні від традиційних академічних посібників та підручників. У відкритому навчанні важливою є мотивація студента до навчання, його бажання вчитися. Такої мотивації досягають оцінюванням власного рівня знань на початку та наприкінці навчання, самостійним визначенням того, що вчити, можливістю планувати навчання, створенням позитивного емоційного клімату, підкресленням переваг такого навчання. Розкрито особливості стилю підручників для неформального, або відкритого навчання.

Наголошується, що в контексті досвіду європейських країн особливої актуальності набуває ідея реформування вітчизняної системи соціальної освіти, що сприятиме підвищенню престижу соціальної роботи та соціальної освіти в країні, конкурентоздатності випускників закладів вищої освіти та розширенню можливостей їх працевлаштування.

NON-FORMAL EDUCATION IN THE TRAINING OF SOCIAL WORKERS: THE UNITED KINGDOM'S EXPERIENCE

Ponomarenko O. V.

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5147-1732
olgadin08@gmail.com*

Key words: *open education, traditional education, teacher, student, textbook, motivation, emotional climate, interaction.*

The article is devoted to the UK's experience in the training of social workers during the non-formal education. The article notes any form of education that increases the opportunities for acquiring and expanding knowledge and professional skills, which is not focused on the educational institution, can be considered non-formal or open learning. This definition is used in the UK. The article describes the system of open / non-formal education in the UK. The differences between traditional and open education are analyzed: traditional education: focused on the teacher, the student depends on the teacher, it is built on the specifics of the course, the teacher teaches, and the student studies from him; open education focuses on the student's interests, asserts the students' autonomy, built on the student's needs, the teacher facilitates the process of students' unaided studying. Similarities between traditional and open learning in the UK have also been identified.

Materials for non-formal or open education are considered. It is noted that open education uses specially prepared textbooks (materials), which differ from traditional academic manuals and textbooks. Open education assumes the important role student's motivation for learning, his desire learning during the open education. Such motivation is achieved by assessing their own level of knowledge at the beginning and ending of training, self-determination of what to study, the ability to plan studying, creating a positive emotional climate, emphasizing the benefits of such training. The peculiarities of the style of textbooks for non-formal or open education are revealed.

The article stresses that in the context of the experience of European countries the idea of reforming the national social educational system is especially relevant, which will increase the prestige of social work and social education in the country, competitiveness of higher education graduates and expand their employment opportunities.

Аналіз дослідницьких матеріалів щодо європейського досвіду соціальної освіти дає підстави для висновку, що у Європі не існує єдиної моделі освіти у сфері соціальної роботи та єдиних підходів щодо освітньо-кваліфікаційних рівнів. Система підготовки соціальних працівників у різних країнах Європи відрізняється варіативністю: існують різні підходи до визначення освітньо-кваліфікаційних рівнів освіти, спеціальностей і спеціалізацій, побудови програм професійної підготовки, змісту освіти, тривалості навчання, технологій навчання тощо. Підготовкою кадрів займаються як державні, так і приватні заклади.

У результаті аналізу практики впровадження європейського досвіду здійснення професійної підготовки соціальних працівників з певною долею умовності можна назвати такі загальні підходи щодо побудови моделі соціальної освіти:

1) опора у процесі професійної підготовки на етику, ідеали, цінності соціальної роботи;

2) наявність системи вимог до претендентів навчатися соціальній роботі (наявність соціального життєвого досвіду, практики соціальної взаємодії, загального рівня розвитку, особистісних нахилів, відповідність психологічним вимогам тощо);

3) прагнення досягати єдності теоретичного та практичного компонентів освіти: навчальними

планами передбачено від 40 до 50% навчального часу на практику в соціумі, на розробку та створення студентами різноманітних соціальних проєктів, програм і впровадження їх у практику;

4) прагнення побудувати процес професійного навчання в контексті неперервної освіти;

5) підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з особистістю і в особистісно-зорієнтованому контексті.

Будь-яка форма освіти, яка підвищує можливість отримання та розширення знань та професійних вмінь і не зосереджена на освітньому закладі, може вважатися неформальним, або відкритим навчанням. Таке визначення використовують, наприклад, у Великобританії. Йдеться про систему педагогічних методів та адміністративних процедур, яка збільшує доступ до навчання та підготовки студентів, фізично віддалених від освітнього закладу. Таке розуміння відмінне від уявлення, що склалося у багатьох людей, нібито відкрите навчання – це навчання тільки заочне.

Заочне навчання, як видно із самої назви, означає, що студенти мають обмежені контакти з представниками навчального закладу. Очевидно, що заочне навчання може бути частиною неформального, або відкритого навчання, оскільки також підвищує доступність навчання як такого. Але заочна форма навчання не є придатною для всіх предметів. Зокрема, люди, які навчаються соціальної роботи, потребують обговорення досвіду, якого вони набувають під час роботи з людьми, з викладачем та іншими студентами. Тому заочне навчання, яке виключає зустрічі з іншими студентами, не є адекватною формою для соціальної роботи. Відкрите навчання соціальної роботи передбачає опрацювання студентами спеціальних підручників замість відвідування лекцій. Студенти витрачають набагато менше часу на відвідування коледжу і можуть працювати. Це дає можливість людям, які не мають часу або коштів на освіту, отримувати освіту.

І у Великобританії, і в Україні є величезна кількість людей, які не мають доступу до освіти та підвищення кваліфікації. У Великобританії це компенсується через систему неформального, або відкритого навчання. Існують різноманітні програми, сертифіковані й несертифіковані, можуть навіть видавати посвідчення про те, що ви пройшли не повний курс, а певну його частину.

Деякі студенти не спроможні щодня відвідувати навчальний заклад та перебувати на заняттях упродовж цілого дня. Тому проблема доступу студентів до навчання починається з урахування того, хто такі студенти та в чому полягають їхні потреби. Їм пропонуються навчальні курси в різних формах – відкритого або заочного навчання, місцевих курсів, вечірніх або денних форм

навчання з тим, щоб студенти могли вибрати таку, яка найбільше відповідає їхнім потребам. Отже, той, хто навчається, може вибирати зручний час і місце для навчання, денну та інші форми навчання, які можуть реалізуватися як традиційне викладання, а також за допомогою спеціально розроблених посібників та комп'ютерних програм.

Вірогідно, це звучить по-новому для України і також залишається невідомою концепцією для деяких університетів Великобританії. Ідея зводиться до визнання того факту, що люди навчаються в повсякденному житті, зокрема, на роботі, багато чого, що їм потім викладають в університеті. Наприклад, якщо людина працювала протягом 10 років у дитячому будинку або державному науково-дослідному інституті, то вона, очевидно, познайомилася з практикою догляду за дітьми чи, відповідно, проведення досліджень. Отже, таким студентам зовсім не потрібно вивчати повну програму догляду за дитиною чи повну програму теорії та практики досліджень, оскільки вони вже знають чимало про обраний предмет.

Забезпечується безпосереднім консультуванням з викладачем, групою рівних, а також по телефону, з використанням Інтернету і роботи в бібліотеці. Під час заочного, неформального або відкритого, навчання інтенсивну підтримку студентів забезпечують за допомогою різних засобів: проведення лекцій чи семінарів, залучення студентів до участі у зборах освітнього закладу, а також використання сучасних засобів телекомунікації. Необхідно згадати також про зустрічі студентів, в яких викладачі можуть і не брати участі.

Коли неформальне навчання організують у місці, віддаленому від центрального університету, зростає значення бібліотеки. Завжди виникає запитання «Як студенти зможуть працювати в бібліотеці?». Центральний університет може домовитися з іншим навчальним закладом, розташованим у регіоні, де перебувають студенти, і вони зможуть користуватися його бібліотекою.

Адміністрування є життєво важливим для такої форми організації навчання. Якщо воно не буде достатньо ефективним, щоб, наприклад, забезпечити своєчасне надсилання підручників для відкритого навчання, це означатиме руйнування всієї освітньої програми. Так само необхідна налагоджена діяльність адміністрації і для отримання завдань, які студентам, швидше за все, надсилатимуть поштою.

У Політехнічному університеті «Англія» (Кембридж) відпрацьовано модель неформального, або відкритого навчання: реєстрація, сплата за навчання, отримання підручника і навчання за ним (він містить майже всю інформацію, необхідну для проходження курсу, подану у вигляді цікавих вправ, завдань та коментарів до них, інфор-

маційних блоків доступного змісту). Щоправда, передбачено зустрічі з групою та викладачами для консультацій. Це не виключає також консультації по телефону та електронне листування з викладачем і колегами. Проходження курсу визначається успішним виконанням залікової роботи.

Таблиця 1
Розбіжності між традиційним та відкритим навчанням

Традиційна форма	Неформальна, або відкрита форма
– зосереджене на викладачеві	– зосереджене на студенті
– залежність студента	– автономія студента
– побудоване на спеціалізації предмету	– побудоване на потребах студента
– викладач вчить	– викладач полегшує навчання

Традиційне навчання, як правило, є центрованим на освітньому закладі. Це означає, що студенти повинні приходити до навчального закладу згідно з розкладом, у якому зазначено, як вивчатиметься предмет упродовж певного проміжку часу, як розподілятиметься час та в якому порядку викладатимуть окремі дисципліни. Досвід та ритм життя студентів повністю визначені університетом, який проводить сотні курсів одночасно, навчаючи тисячі студентів. Очевидно, що для цього потрібна відповідна організація, але така організація не є «студентоцентрованою», а відбиває інтереси самого університету.

Неформальне, або відкрите навчання повинне зосереджуватися на інтересах студента. Ідея такого навчання полягає в тому, що доступність навчання можна збільшити тільки шляхом задоволення потреб студентів, які перебувають поза межами університету. Студент взагалі може не приходити до університету, або, як у випадку навчання соціальної роботи, приходити набагато рідше, оскільки значну частину інформації, яку необхідно засвоїти, надано у відповідно підготовлених підручниках.

У процесі традиційного навчання викладач вирішує, який аспект предмета він збирається обговорювати зі студентами. Неформальне навчання передбачає, що студент, озброєний підручником, самостійно прийматиме рішення, що й коли йому потрібно вивчити, де саме вивчати. Наприклад, студент може вивчити частину підручника під час перерви на роботі.

У традиційному навчанні студент залежить від викладача (викладач вчить, а студент учиться у нього). Неформальне навчання побудоване на іншому принципі. Воно стверджує автономність студентів, які повинні навчитися відповідати за власне навчання, і їм не варто очікувати, що хтось у визна-

чений час і у визначеному місці вклатиме знання в їхні голови. Відкрите навчання стимулює почуття особистої відповідальності, що є цінною навичкою, а в соціальній роботі – абсолютною необхідністю. Студенти навчаються тому, що вони є відповідальними спеціалістами і повинні приймати самостійні рішення. Процес навчання соціальної роботи з використанням неформального, або відкритого навчання стимулює саморозвиток особистості.

У традиційному навчанні викладач, коли йдеться про порядок вивчення певної дисципліни, прагне дотримуватися жорстокої схеми викладання предмета. Неформальне навчання передбачає, що студенти самі обирають порядок вивчення матеріалу. І це залежить від їхнього знайомства з предметом. Вони можуть, скажімо, пропустити розділ підручника, відчувачи, що вже знайомі з цією темою. З цієї точки зору відкрите навчання залишає студентам набагато більше самостійності та контролю, відкриваючи шляхи до повнішого вивчення предмета.

Відрізняється також і роль викладача. При традиційному навчанні вчитель вчить, що іноді сприймають як диктат. Це можна спостерігати у будь-якому університеті чи коледжі. У неформальному навчанні роль викладача дещо інша. Замість того, щоб просвіщати та навчати студентів, викладачі, котрі працюють у системі відкритого навчання, полегшують студентам процес самостійного вивчення предметів.

Подібність традиційного та неформального навчання:

- Більшість матеріалу студенти засвоюють самостійно.
- Студенти визначають ритм навчання.
- Студенти часто пропускають лекції.
- Погані викладачі значною мірою заважають навчанню, так само як і погані підручники.

Більшу частину знань студенти набувають самостійно. Навіть у традиційних університетах студенти лише 20% часу проводять на заняттях. Знання здобувають переважно під час навчання вдома чи в бібліотеці, і тільки досить незначну частину знань набувають безпосередньо на формальних заняттях.

Студенти фактично самі визначають ритм власного навчання: наприклад, вирішують, коли проводити підготовку до іспитів, залишаючи це майже завжди на останню хвилину. Певне, ми як викладачі не можемо сказати, що це добра ідея, але це реальність. Отже, й при традиційному навчанні студенти керують розподілом процесу навчання в часі. Не секрет, що студенти в традиційних університетах часто пропускають лекції. І знову ми, як викладачі, не можемо схвалювати цього. Але пропуск занять – ще один, неформальний, спосіб встановлення власного ритму навчання.

Коли говорять, що неформальне навчання менш якісне, то часто забувають, що далеко не всі лекції та заняття відповідають найвищим стандартам якості. Лекції низької якості так само шкідливі, як і невдалі підручники для відкритого навчання. Тому відповідь на запитання, чи завжди неформальне навчання поступається за якістю традиційному, щонайменше далеко не однозначна.

Отже, беручи до уваги всі ці спільні риси різних форм навчання, можемо дійти висновку, що насправді звернення до нових форм навчання, зокрема до неформального, не настільки важке.

У неформальному навчанні важливою є мотивація студента до навчання, його бажання вчитися. Такої мотивації досягають оцінюванням власного рівня знань на початку та наприкінці навчання, самостійним визначенням того, що вчити, можливістю планувати навчання, створенням позитивного емоційного клімату, підкресленням переваг такого навчання.

Підручник для неформального навчання повинен стимулювати *внутрішню мотивацію*. Насамперед, визнавати особисті цілі студента.

Важливо також створити *позитивний емоційний клімат*. Спосіб написання підручника повинен посилювати почуття задоволення студентів від досягнень внаслідок засвоєння окремих частин підручника.

Заохочення активного навчання означає залучення студентів до процесу навчання. Потрібно стимулювати їх працювати над тими вправами, які наведені в підручнику, і шукати знань і поза ним.

Існує кілька способів заохочення активності. Ми стимулюємо активну участь студентів, зокрема пропонуємо їм написати план їхнього навчання.

Ще один спосіб – *звернення до особистого досвіду студента*. Можна запропонувати студентові визначитися з тим, що він уже знає, а отже, сконцентруватися на тих напрямках навчання, які потребують більших зусиль. Це добре співвідноситься з інтеграцією навчання з практикою.

Аби стимулювати процес неформального навчання, необхідно також *посилювати здатність до критичної рефлексії*. Найчастіше студенти, які навчаються за відкритою формою, не мають можливості для відкритого обговорення чи дискусій. Тому при написанні підручника необхідно передбачити певну компенсацію цього аспекту студентського життя. Можна, наприклад, запропонувати студентові висловити критичні зауваження щодо певного уривка підручника або запросити його до дискусії з автором. Тобто необхідно заохочувати студентів до критичної рефлексії матеріалів підручника.

Підтримка інтеракцій, заохочення до спілкування з іншими. Відкрите навчання призначене для

тих, хто проводить значну частину часу на роботі. Тому підручник повинен заохочувати студентів ділитися знаннями та досвідом зі своїми колегами, друзями або родичами й одночасно вчитися в них.

Якщо йдеться про неформальне навчання, то це завдання не видається надто легким, оскільки студенти набувають знань, вивчаючи переважно підручник, і не відвідують лекцій та не спілкуються з групами інших студентів. Але є й інші способи, за допомогою яких студенти можуть спілкуватися з іншими, не відвідуючи університету. Вправи, вміщені в підручнику, можуть передбачати залучення колег, родичів або друзів. Якщо, наприклад, йдеться про проблему бідності, можна включити вправу, яка вимагатиме від студента знайти 10 приятелів та поставити їм кілька запитань, що стосуються проблеми бідності в суспільстві. У такий спосіб вбивають двох зайців: з одного боку, студенти дізнаються більше про проблему бідності та ставлення до неї в суспільстві, з іншого, вони поглиблюють досвід спілкування з іншими людьми, що, на наш погляд, посилює мотивацію до відкритого навчання.

Другий момент – *навчання на робочому місці*. Це означає, як правило, пошук колеги, спроможного підтримати та заохотити студента до опрацювання підручника. Скажімо, студент, який вивчає соціальну роботу, працює в інтернаті. Отже, викладачі можуть допомогти студентові визначитися в тому, які проблеми є для нього найцікавішими та як саме інтернат міг би підтримати студента в його навчанні. Такий підхід може виявитися корисним і для інтернату, адже його працівники його також отримують доступ до матеріалів відкритого навчання і можуть користуватися ними для проведення засідань персоналу та для підвищення рівня освіти працівників, які не беруть участі у формальному процесі навчання.

Іншим способом спілкування для студентів є *комп'ютерні конференції*. Зараз все більше людей мають доступ до комп'ютерів та сучасних засобів комунікації, студенти можуть спілкуватися між собою, беручи участь у комп'ютерних обговореннях.

Надійним засобом спілкування є телефон, за допомогою якого студенти можуть спілкуватися не тільки один з одним, але й отримати консультацію з конкретного питання.

Стиль матеріалів відкритого навчання відрізняється від стилю традиційних академічних підручників. Адже студент працює з підручником самостійно, і це позначається на стилі та структурі, а також на форматі підручника.

Необхідно завжди пам'ятати, що пишемо для студентів, а не для вчених. Зазвичай, коли готують академічний підручник, то пишуть його для колег. Підручник для неформального, або відкритого навчання – суто для учнів. Це має позначатися на

мові, яку використовують, у неформальному стилі викладання тощо. Отже, стиль матеріалів для відкритого/ дистанційного навчання можна визначити як «розмову з людиною». Досить незвично звучать такі фрази: «Можливо, ви думаєте так або так», або «Під час виконання наступної вправи ви можете відчутися...». Тобто ми намагаємось говорити безпосередньо з читачем, щоб зробити його досвід навчання приємнішим та більш особистим.

Починаючи написання підручника, варто знати, хто найвірогідніше його читатиме. Наприклад, у Великобританії студенти відкритої форми навчання – це люди старше 30 років. Ця вікова група, звичайно ж, відрізняється від 18-річних студентів, котрі вступають до університетів. Тому необхідно знати, хто саме користуватиметься підручниками для навчання, оскільки пам'ятаємо про доцільність включення особистого досвіду студента. Отже, чи маємо звертатися до досвіду сімейного життя, виховання дітей чи досвіду роботи? Не варто робити припущень щодо їхнього віку, раси чи фізичного стану (деякі із студентів можуть бути особами з інвалідністю, неспроможними подолати відстань до університету або виконати певну вправу).

Необхідно також уникати професійного жаргону. Потрібно пояснювати будь-який технічний термін або складне поняття. У підручнику не можна звертатися до концепцій, не розтлумачених простою та доступною мовою. Те ж стосується й використання довгих слів та речень. Іншими словами, йдеться про написання приємного та легкого для засвоєння тексту.

Інколи матеріали для відкритого навчання критикують за надмірну спрощеність, оскільки предмет подають у виразній та однозначній формі. Автори підручників для неформального, або відкритого навчання не погоджуються з такою критикою, адже завжди можна описати складну концепцію простими словами, і немає ніяких причин навмисне ускладнювати підручник, роблячи його незрозумілим.

Використовують і такий спосіб пояснення складних концепцій, як посилання на відповідні джерела. До підбору рекомендованої літератури потрібно підходити обережно, намагаючись забезпечити формування послідовного уявлення про предмет.

Стиль підручника для неформального, або відкритого навчання повинен зберігати послідовність викладу, хоча й допускати повтори, яких уникають у традиційних підручниках. Але у неформальному, або відкритому навчанні повтори набувають особливого педагогічного змісту, зв'язуючи матеріал окремих уроків. Можна використовувати коментарі на кшталт: «Як зазначалося в розділах...», після чого наводити опис нової ідеї, пов'язаної з попередньою.

Ефективною є візуальна стимуляція студентів. На кожній сторінці повинно бути щонайменше

два чи три заголовки або підзаголовки. Крім того, текст необхідно розділити на окремі абзаци або параграфи. Звичайно, існують різні способи для візуального оформлення тексту – виділення окремих речень у рамках, відведення місця для нотаток студента тощо. Якщо є можливість надрукувати кольоровий підручник, то це чудово.

При нагоді варто вмістити також діаграми та малюнки, які б ілюстрували ключові моменти викладу. Крім того, малюнки пожвавлюють атмосферу навчання. Корисно також включити до підручника «Глосарій академічних термінів», що їх не використовують у повсякденній мові.

Варто відзначити важливість постійного зворотного зв'язку щодо стилю. Підготовка підручника для неформального, або відкритого навчання є груповою роботою. Автор готує матеріал, співпрацюючи з кількома іншими спеціалістами, які постійно намагаються поліпшувати стиль написання підручника, забезпечують дотримання автором цілей навчання. Неоціненним джерелом зворотного зв'язку щодо стилю є студенти, колеги, а також друзі. Від них можна почути обґрунтовані зауваги щодо формальності стилю, важкості розуміння деяких тез тощо.

Написання підручників для неформального, або відкритого навчання не відбувається у вакуумі. Звичайно, йдеться про підготовку кількох курсів (а отже і кількох підручників) або навіть цілої програми. Тому необхідно дотримуватися певної стратегії, яка має два рівні. Один із них – це стратегія, якої дотримується автор, інший – стратегія всієї робочої групи з розробки та друкування необхідної кількості підручників та впровадження програми.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Відкрите навчання – це не тільки техніка нового підходу до викладання та підготовки кадрів, а й нова соціальна філософія. Одна з найбільших проблем переходу до неформального навчання полягає саме в тому, щоб відмовитися від тотального контролю за процесом навчання, властивого для традиційної його форми, та передати студентові прийняття рішень щодо його власної підготовки. Такий підхід досить непросто сприйняти багатьом викладачам. Для цього важливо усвідомлювати, що неформальне навчання має насамперед відмінну філософію і забезпечує збереження головної ідеї – збільшення доступності навчання для тих, хто прагне опанувати знання.

У контексті досвіду європейських країн особливої актуальності набуває ідея реформування вітчизняної системи соціальної освіти, що сприятиме підвищенню престижу соціальної роботи та соціальної освіти в країні, конкурентоздатності випускників ЗВО та розширенню можливостей їх працевлаштування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / упоряд. М.Ф. Степко та ін. Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. 52 с.
2. Впровадження Болонського процесу. URL: <http://www.osvita.org.ua/bologna/vprov/>.
3. Семигіна Т. Професіоналізація соціальної роботи : перерваний політ? *Соціальний захист*. 2007. № 5. С. 41–44.
4. Степаненко В.В., Чорнуха Н.М. Чи потрібні Україні євростандарти освіти? URL: <http://www.osvita.org.ua/bologna/vprov/articles/04.html>.
5. Реймонд Джек. Відкрите навчання в підготовці соціальних працівників. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2000. № 3, 4. С. 70–86.

REFERENCES

1. Stepko M. F. ta in. (2003) Bolonskyi protses u faktakh i dokumentakh (Sorbonna-Bolonia-Salamanka-Praha-Berlin) [Bologna process in facts and documents (Sorbonne-Bologna-Salamanca-Prague-Berlin)]. Ternopil : Vyd-vo TDPU im. V. Hnatiuka. 52 p.
2. Vprovadzhennia Bolonskoho protsesu [Implementation of the Bologna Process]. URL: <http://www.osvita.org.ua/bologna/vprov/>.
3. Semyhina T. (2007) Profesionalizatsiia sotsialnoi roboty: perervanyi polit? [Professionalization of social work: interrupted flights?]. *The social protection*. Vol. 5. P. 41-44.
4. Stepanenko V. V., Chornukha N. M. Chy potribni Ukraini yevrostandarty osvity? [Does Ukraine need European education standards?]. URL: <http://www.osvita.org.ua/bologna/vprov/articles/04.html>.
5. Reimond Dzhek (2000) Vidkryte navchannia v pidhotovtsi sotsialnykh pratsivnykiv. [Open training in the training of social workers]. *Social policy and social work*. Vol. 3, 4. P. 70-86.